

4. Právo a národnost /nacionalismus, menšiny, jazykové právo/ (JUDr. Mgr. Ondřej Horák, Ph.D.)

Obsah kapitoly

Národ, národnost, nacionalismus

Jazykové právo

Z pramenů:

Vybraná literatura:

Text kapitoly

Salus populi suprema lex esto.
Cicero

Národ, národnost, nacionalismus ↑

„Mít národnost není vrozená všeobecná vlastnost lidstva, ale stalo se nyní, že to tak vypadá,“ poznamenává – možná provokativně, snad inspirativně a pro někoho zcela samozřejmě – Arnošt Gellner v knize *Národy a nacionalismus* (1993). Na jiném místě pak mimoděk formuluje ústřední myšlenku celé své práce: „Je to nacionalismus, který plodí národy, a nikoli obráceně.“ A tento nacionalismus je podle něj plodem průmyslové revoluce, i když se občas projevuje i ve společnosti agrární. Přesto však není samozřejmostí, ale jen možností, protože i v průmyslové společnosti musí existovat vhodné podmínky pro jeho vznik.

Etnické otázky představovaly, představují a budou představovat politikum. Zatímco ve starší době byly jen omezeně využitelné, v moderních dějinách se staly určujícími. Rozhodující podíl na tom měla zvláště historie, která se na počátku devatenáctého století zformovala jako samostatný vědní obor a postavila se do služeb jednotlivých „národů“. A co je vlastně národ? Odpovědi se různily a různí, jak to odpovídá vědeckému diskurzu i vývoji lidského myšlení. V této souvislosti bývá s oblibou citován výsledek jednoho kolektivního výzkumu z roku 1939: „Slovo ‚národ‘ znamenalo rozličné věci rozličným lidem v rozličných dobách a v rozličných jazycích.“ Je příznačné, že ani ve výše zmiňované práci Arnošta Gellnera nenajdeme na tuto otázku jasnou odpověď. Autor sice vychází ze dvou definicí národa - kulturní a voluntaristické, ale uvádí je pouze jako provizorní, dočasné:

„1) Dva lidé patří ke stejnému národu, když a jedině když sdílejí stejnou kulturu, při čemž kultura znamená soubor myšlenek a znaků a představ a způsobů chování a dorozumívání.

2) Dva lidé patří ke stejnému národu, když a jedině když uznávají jeden druhého za náležejícího ke stejnému národu. Jinými slovy člověk dělá národy; národy jsou plody lidských přesvědčení, loajality a solidarity. Pouhá kategorie osob (dejme tomu okupantů daného území, nebo mluvčích daného jazyka) se stává národem, jestliže a když členové této kategorie závazně uznají určitá vzájemná práva a povinnosti vůči sobě na základě svého společného členství.“

Tyto dvě definice odpovídají základnímu dělení, které najdeme u většiny autorů. To vychází buď z objektivních hledisek (nezávislých na vůli jedince), nebo ze subjektivních (vůlí podmíněných). Oba tyto přístupy jsou pak v právním a kulturním vývoji v letech 1918 až 1948, který budeme blíže sledovat na základě vybraných judikátů Nejvyššího správního soudu, přítomny.

Objektivní (např. kulturní či organické) pojetí národa se se svými kritérii (rasa, jazyk, kultura) zdá být tradiční, subjektivní (např. voluntaristické či politické) naopak moderní. Ve skutečnosti však jsou kořeny tohoto dualismu velmi staré. Se subjektivním (voluntaristickým) přístupem se setkáváme např. už u mytického založení Říma a právě římská racionalita a kult práva odlišovaly budoucí světovládné impérium od barbarských kmenů. Myšlení středověké společnosti, kde národnostní hlediska ustupovala stavovským zájmům a vládní praxe panovníků odpovídala především dynastickým zájmům, je také bližší model tzv. politického chápání národa. Teprve v devatenáctém století se do popředí dostává organické pojetí národa a státu, jehož teoretický základ formuloval německý filozof Johann Gottfried Herder (1744-1803). Jeho myšlenky podnítily obrozovací tendence a formování národních ideologií Němců i Slovanů, zvláště Slovanům prorokoval Herder velkou budoucnost. Jinými slovy řečeno, „české a německé moderní vlastenectví se narodily z téhož německého otce“.

Problematikou národa a rasy obecně i vztahem mezi Čechy a Němci speciálně se v meziválečném období inspirativně zabýval zvláště Emanuel Rádl (1873-1942), původně biolog, později historik a především filosof. Ten kriticky navázal na Masaryka a vystupoval zvláště proti dogmatickému a konfliktnímu chápání nacionality. Na závěr své práce o česko-německých vztazích *Válka Čechů s Němci* (1928) napsal: „Dosavadní zkušenosti ukazují, že se idea tzv. národního (tj. kmenového) státu nedá spravedlivě u nás provést, ta idea totiž, podle níž Československo je státem pro kulturní uplatnění Čechů a Slováků, při čemž obyvatelstvo německé a maďarské je jen respektovaným hostem.“ Jako jeden z prvních dospěl k přesvědčení, že koncepce Československa jako národního státu je neudržitelná a že v této podobě

spěje ke svému zániku.

Také prof. Rádl pracoval s dvojím chápáním národa: proti sobě stavěl tzv. organické (kmenové) pojetí, které se uplatňovalo v zemích na východ od Rýna (v Německu, v zemích bývalého Rakouska-Uherska, v Rusku i na Balkáně), a tzv. politické pojetí, které převažovalo v zemích západně od Rýna (národní příslušnost ve smyslu státního občanství). A právě toto posléze uvedené chápání národa doporučoval jako jediné možné východisko z hrozící krize: „Je naším úkolem pro budoucnost, překonat kmenové cítění ideou politického národa, jehož členy budou Češi jako Němci a jako Slováci i Maďaři. Tu tedy národ je ideálem, úkolem, programem...“ V realitě první republiky však šlo o jen stěží uskutečnitelný program - místo překonávání animozit naopak docházelo s hospodářskou krizí, která se zvláště citelně dotkla pohraničních oblastí, a s nástupem nacismu k moci k postupné eskalaci napětí.

Jazykové právo ↑

Jazyk byl od nepaměti důležitým prostředkem identifikace a výrazem odlišnosti, což s sebou neslo v různých dobách větší či menší konfrontace s většinou. Určující význam však jazyková a s tím spojená národnostní otázka získala až od 19. století a éry „probouzení národů“.

Oblast jazykového práva patřila tradičně k citlivým bodům vztahů Čechů a Němců. Boj o jazykovou rovnoprávnost vedený ve druhé polovině 19. století symbolizoval zároveň prosazování politické rovnoprávnosti. Rokem 1918 se však situace obrátila: „Převratem z 28. října 1918 nastala změna důsledkem toho, že bylo dlužno československý národ pokládati za státotvorný živel nového státu, a že proto řeč česká (slovenská) stala se jazykem, v němž stát svými orgány projevuje svou vůli, či že řeč česká (slovenská) nabyla významu, který měly dříve fakticky, a v Uhrách podle zákona, řeč německá a maďarská.“

V zákonech a dokumentech z doby bývalého mocnářství se za hranici pro jinojazyčnou menšinu považovalo dvacet procent obyvatelstva v určitém územním celku, přestože bývala (jako příliš vysoká) kritizována. Najdeme ji např. v nakonec neprovedených fundamentálních člancích z roku 1871 nebo v tzv. moravském paktu z roku 1905. Tato hranice, v minoritní Saint-Germainské smlouvě (čl. 9) a později (a obdobně) také v ústavní listině (§ 131-133) označená jako „značný zlomek“, byla následně v jazykovém zákoně č. 122/1920 Sb. z. a n. stanovena obdobně na minimálně pětinu státních občanů jiného jazyka než československého. Delší tradici také mělo určení soudního okresu za územní jednotku, ke které byla tato pětina jinojazyčného obyvatelstva vztažena.

Do vydání prvorepublikové jazykové úpravy, tedy do vydání ústavní listiny a jazykového zákona přijatých dne 29. února 1920, však získalo zásadní (a do značné míry precedenční) význam plenimární usnesení Nejvyššího správního soudu ze dne 19. března 1919 (Boh. adm. V/1919). V něm soud vyložil oblast jazykového práva v souvislosti se vznikem samostatného československého státu (státní jazyk v Československu po 28. říjnu 1918) a současně se vyjádřil k obsahu práva menšin a k recepci rakouské úpravy. Pro ochranu jazykových práv národnostních menšin stanovil jako hranici „nejméně polovici obyvatelstva (sic!), nikoli však v soudních okresech, kde jest usazena v množství menším nebo kde žije docela jen v nepatrném počtu a porůznu“.

Nejvyšší správní soud přitom uplatnil výrazně účelovou interpretaci čl. 19 státního zák. č. 142/1867 ř. z. nad rámce zákonného textu, což však zřetelně odráželo dobovou atmosféru a popřevratový přístup k „emigrantům a kolonistům“, jak Němce ve svém prvním poselství k Revolučnímu Národnímu shromáždění ze dne 22. prosince 1918 nazval sám prezident Masaryk.

Otevřenou otázkou však zůstávalo, podle jakého kritéria by měla být v samostatném Československu národnost určována? Nedlouho před prvním sčítáním lidu z roku 1921 o tom napsal zajímavou úvahu do *Lidových novin* František Weyr, o to zajímavější, že se stal po svém kolegovi prof. Dobroslavu Krejčím druhým předsedou Státního úřadu statistického (1920-1929). Šlo mu v zásadě o otázku, zda v rámci statistického šetření zjišťovat národnost nebo mateřskou řeč, přičemž důležitou roli v jeho úvahách hrála situace židů. Článek končí slovy: „Jde o problém velmi závažný a obtížný. Jeho řešení bude se dít pod kontrolou mezinárodní vědy a politiky. Ať se stane jakkoliv, musí být především spravedlivé, neboť nechceme sledovati příkladu Němců v bývalém Rakousku.“ Tímto „příkladem“ myslel problém zjišťování „obcovací řeči“ při rakouských sčítáních lidu, které nahrazovalo před rokem 1918 národnostní statistiku a ve svém důsledku přinášelo posilování většinového národa. Vývoj, kterým si během Weyrova života prošlo chápání národa a národnosti a především pak z toho plynoucích důsledků, odrážel pohnuté osudy celé naší společnosti.

V dobové československé právní literatuře o národnostech a národnostních menšinách, která je poměrně obsáhlá a různorodá, zaujímají významnou pozici právě práce Františka Weyra. Ať už jeho spisy sloužily převážně k účelům vědeckým (*Soustava československého práva státního*, 1924), studijním (*Československé právo ústavní*, 1937) nebo obecně informativním a přehledovým (hesla monumentálního *Slovníku veřejného práva*, 1929-1948), je zřejmé, že Weyrovy názory měly velkou autoritu a v oblasti práva byly do značné míry reprezentativní.

Ve *Slovníku veřejného práva* František Weyr uvádí, že „národem (nation) rozumí se zpravidla část lidstva, jež jest téhož původu, mravů a jazyka a která má společnou tradici (kulturu) a historii.“ Rozlišuje „národ“ resp. „národnost“ ve smyslu etnologickém (rasovém), který je dán společným původem, a národ ve smyslu kulturně-politickém, pro který je určující stejný jazyk, i když to není jediný znak příslušnosti k národu. Předpokladem existence národa ve smyslu kulturně-politickém je uvědomění si této příslušnosti. První chápání národa tedy vychází z objektivních hledisek (původ, rasa), druhé ze spojení objektivních (jazyk) a subjektivních (vzájemné uznání, pocit sounáležitosti). Ve srovnání s některými jinými autory vychází převážně z objektivních hledisek.

Vlivem prosazení zásady sebeurčení byla po první světové válce věnována menšinovým otázkám zvýšená pozornost a jejich ochrana se také prosadila na mezinárodní úrovni. Práva menšin (národních, jazykových, náboženských,

rasových) byla zaručena nejen v rámci vlastních mírových smluv (mimo versailleskou s Německem, které bylo chápáno jako stát bez menšin), ale i tzv. minoritních-menšinových smluv (s Polskem, Československem, Rumunskem, Jugoslávií či Řeckem) a jednotlivé státy je následně měly promítnout do svého zákonodárství. V těchto mezinárodních smlouvách i v československých právních předpisech se běžně užívaly pojmy „národ“ a „národnost“, jejich znaky však nebyly vymezeny jednotně. Prvorepubliková ústavní listina navazující na minoritní Saint-Germainskou smlouvu ze dne 10. září 1919 deklarovala v šesté hlavě („Ochrana menšin národních, náboženských a rasových“) v § 128 rovnost státních občanů bez ohledu na to, jaké jsou „rasy, jazyka nebo náboženství“, v § 130 hovoří o „národnosti, jazyku, náboženství a rase“ a v §132 o příslušnosti k menšinám národním, náboženským a jazykovým“. Terminologie ústavní listiny nebyla na rozdíl od mezinárodních smluv ujasněná – jednou chápala národ a národnost ve smyslu etnologického (rasa), jindy ve smyslu kulturně-politického (jazyk).

Ani dobové právní předpisy, ani judikatura a konečně ani právní literatura nepřinesly obecně akceptovanou definici národa. Za nejdůležitější znak se však považoval právě jazyk. Při prvním sčítání lidu v roce 1921 (podle zákona č. 256/1920 Sb. z. a n. a vládního nařízení č. 592/1920 Sb. z. a n.) mělo mít rozhodující váhu dobrovolné přihlášení k národnosti, protože prováděcí předpisy nezakotvily žádný postup, jak národnost „objektivně“ určit. V „Návodu“ k vyplňování sčítacích archů a v „Instrukcích“ pro sčítací orgány se však uvádělo, že „národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž hlavním zevním znakem jest zejména mateřský jazyk“, a v tomto duchu také později judikovaly soudy, zejména Nejvyšší správní soud (srov. zvl. nález z 1. prosince 1924, č. 21.982/23, Boh. adm. 4173, a dále Boh. adm. 1114, 1397, 1952, 2281, 2732, 2764, 2998 a 3052). Pro sčítání lidu z roku 1930 (podle zákona č. 47/1927 Sb. z. a n.), aby nedošlo opět k pochybnostem, se už v § 21 prováděcího vládního nařízení č. 86/1930 Sb. z. a n. uváděly přesné instrukce. Rozhodující roli hrál až na výjimky mateřský jazyk. Zvolit si národnost bylo možné pouze v případě židů, lidí asimilovaných a lidí z národnostně smíšených rodin.

Svým přihlášením k menšinové národnosti získával státní občan menšinová práva, která měla charakter kolektivních práv (jednotlivce chápala jako části větších celků), i když se projevovala také jako subjektivní práva jednotlivců, např. za určitých podmínek v užívání jazyka národnosti menšiny u soudů a úřadů. Pokud by však naopak neměl uvedenou příslušnou národnost, tak pak by si tato práva nemohl nárokovat. Jak se v širší perspektivě ukázalo, sehrála jazyková otázka a s tím spojené přihlášení se k německé nebo maďarské národnosti osudovou roli po druhé světové válce, zejména jako podmínka konfiskací a odsunu.

Můžeme shrnout, že od vzniku samostatného státu v roce 1918 docházelo v chápání národa a národnosti k posunu od subjektivních hledisek k objektivním neboli od vůle a volby přes rasu ke kultuře. V případě objektivních přístupů byl kladen důraz na jazyk (první republika), rasu (válečná doba) a kulturu (situace po válce), u subjektivních hrála rozhodující roli volba (první sčítání lidu v roce 1921).

Vnímat tento vývoj jako potlačení svobody a ústup demokratismu by bylo ahistorické, spíše šlo v dobovém nazírání o zvědečtění a racionalizaci, o odraz (tehdy) rozumně vnímaného uspořádání společnosti a o zachování *statu quo*. Příslušnost k menšinové národnosti oficiálně přinášela menšinová práva a výhody, neoficiálně také nevýhody a diskriminace. Svou národností se však především každý začlenil, a to v podstatě již narozením, do společenství, které mu dávalo identitu – jazyk, kulturu, nepsaná práva i povinnosti, přátele i nepřátele – určovalo jeho minulost, přítomnost a do značné míry i budoucnost. Na individuálním jednání záleželo jen částečně, rozhodující byl přístup okolí a politická a kulturní situace (pozice antifašistických Němců v poválečném období či komunistický antisemitismus v podobě boje proti kosmopolitismu v 50. letech atd.).

Vítězové první světové války prozívatelně garantovali v rámci mírových a menšinových smluv národnostní práva menšinám v nástupnických státech bývalých monarchií. Podoba a způsob versailleského ukončení prvního světového konfliktu však nezadržitelně směřovaly k válce nové, která rozhodným způsobem změnila náhled na národnost a řešení národnostních otázek. Z národnosti jako skutečnosti podmiňující kolektivní i individuální menšinová práva se stala skutečnost základající odpovědnost, resp. dobově přesněji provinění.

Z pramenů: ↑

K pojmu národ/národnost (prof. Weyr)

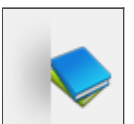
„Národem“ nebo „národností“ možno rozuměti souhrn jednotlivců spojených buď týmž původem ve smyslu ethnologického (Germáni, Slované, Židé a pod.), nebo bez ohledu na tento původ stejným jazykem (mateřským nebo obcovacím). V tomto případě jest společenství jazykové nejdůležitějším, avšak ne jediným znakem kulturně-politické sounáležitosti. Pocit této sounáležitosti, jenž spočívá v tom, že jednotlivec cítí se zajedno s historickými, politickými a kulturními osudy toho či onoho národa ve smyslu právě vylčeném (byť by snad již jazyk jeho neovládal nebo ho nepoužíval), jest předpokladem národa ve smyslu kulturně-politickém. Národa jako jednotky v tomto smyslu nemůže být bez národního jazyka, ať živého nebo mrtvého, jazyk sám však nestačí.“

WEYR, František. *Soustava československého práva státního*. 2. vyd. Praha : F. Borový, 1924, s. 394.

Vybraná literatura: ↑

GELLNER, Arnošt. *Nacionalismus*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2003.

Týž. *Národy a nacionalismus*. Praha : J. Hříbal, 1993.

HARNA, Josef, ŠEBEK, Jaroslav (edd.). *Státní politika vůči německé menšině v období konsolidace politické moci v Československu v letech 1918-1920*. Edice pramenů. Praha : Historický ústav AV ČR, 2002.

HŮRSKÝ, Josef. *Zjišťování národnosti*. (Úvod do problému odnárodnění.) Praha : Československý ústav zahraničí, 1947.

HARTMANN, Antonín. *Předpisy jazykového práva*. Praha : Československý Kompas, 1925.

HORÁK, Ondřej. *Národnost jako právo i provinění. Zamyšlení nad významem etnicity v domácím právním vývoji v letech 1918 až 1948*. In *Naděje právní vědy*. Býkov 2007. Plzeň : A. Čeněk, 2008, s. 66-82.

KOŘALKA, Jiří. *Co je národ?* Praha : Svoboda, 1969.

PETRÁŠ, René. *Menšiny v meziválečném Československu*. Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana. Praha : Karolinum, 2009.

PETRÁŠ, René, PETRŮV, Helena, SCHEU, Harald Christian (edd.). *Menšiny a právo v České republice*. Praha : Auditorium, 2009.

Polemika v ČČH: KUČERA, Jaroslav. *Politický či přirozený národ? K pojetí národa v československém právním řádu meziválečného období*. ČČH, 2001, roč. 99, s. 548-568, a BROKLOVÁ, Eva. *Politický nebo etnický národ?* ČČH, 2002, roč. 100, s. 379-394.

RÁDL, Emanuel. *Válka Čechů s Němci*. Praha : Melantrich, 1993.

SOBOTA, Emil. *Jazykové právo v evropských státech*. Praha : Orbis, 1934.

Týž. *Národnostní právo Československé*. Brno : Barvič & Novotný, 1927.

Pokračovat další kapitolou

Soubory ke kapitole

Užitečné odkazy

Klíčová slova

Přidání testu ke kapitole

Zvukové nahrávky (0)